

Working and abandoning it in mystic texts based on the mood and rank of practitioners⁻

Razieh Reisi Nafchi

PhD student of Persian language and literature, Shahrekord University

Dr. Ahmad Amin¹

Assistant professor of Persian language and literature, Shahrekord University

Dr. Jahangir Safari

Professor of Persian language and literature, Shahrekord University

Abstract

The Employment and unemployment issue is one of the disputed topics among sufists. In the Qur'an, hadiths (the statements of the prophet) and the prophet's life, occupation is emphasized. According to the tradition of the prophet of Islam, some mystics have emphasized occupation and others have suggested leaving it. Since mystics have different opinions about employment and unemployment in such a way that some prefer occupation and some prefer abandoning it, this article aims to analyze the employment and unemployment in mystic texts as much as possible. To answer the question 'what is the status of the disciple in the discussion of occupation and joblessness it? The research method is descriptive-analytical, and the data are collected through the documentary-library method. The results of the research indicate that the seeker (disciple) and the mystic, according to the requirements of their mood and rank, were interested in occupation and abandoning it, and there is a difference of opinion regarding employment and unemployment. Mystical books arose from this issue, and getting job and trust in God is one of the requirements for the states of ecstasy and fatality.

Keywords: Employed, Jobless, Mystical texts, Mood, state, Sufism.

– Date of receiving: 2022/11/15

Date of final accepting: 2023/4/24

1 - email of responsible writer: amin@lit.sku.ac.ir

1. Introduction

Islam is a moderate religion that calls upon its followers not only to worship God and refrain from worldly attachments and appearances but also to engage in work and occupation. In Islamic mysticism and Sufism, practicing the laws of Sharia and adhering to them are emphasized, highlighting a close relationship between Sharia and spirituality.

From the viewpoint of spiritual practice, sufism emphasizes asceticism and detachment from worldly matters. Yet, it also attaches significant importance to occupation and earning a livelihood. Sufi literature contains chapters dedicated to the rules and ethics of earning a living, highlighting the significance of this aspect in sufi teachings.

Unemployment is deemed forbidden in both Islam and Sufism. Throughout history, deviations and heresies have emerged within various sects and schools, leading many contemporary and subsequent scholars to criticize them. In Sufism, the avoidance of unemployment is not an innovation or due to laziness; rather, practitioners are believed to act in accordance with their spiritual mood and status. Therefore, mood and status in the life of a sublimity seeker are of significant influence on the human society, leading to varied attitudes towards a single issue. Investigating the reasons for the emphasis of some mystics on abandoning business shows that, in sufism and mysticism, the laws of Sharia are always taken into consideration and that Tariqat (seeking sublimity) is not in conflict with Sharia.

2. Methodology

In this study, a qualitative content analysis method was employed to identify the main components of seeking occupation or avoiding it. Purposeful sampling was also done based on the texts in mysticism written until the end of the seventh century AH, as well as expert opinions in the fields related to the research topic and objectives. The primary stage of the research involved the qualitative content analysis of the mystic texts, following a thematic analysis within the framework of historical research methods and the use of library tools. Therefore, by referring to the most frequent topics related to the employment and unemployment issue in

mystical prose texts, the main components of this issue, including mystical terms and the moods and ranking status of sublimity seekers, were identified and examined.

3. Results and discussion

Critics of Sufism have tried to emphasize the undue renouncement of earning a living by certain Sufis. Discussions on occupation and joblessness in mystical texts can be traced through narrations that focus on the mood and ranking status of divinity seekers. It has not been explicitly affirmed in the studied works that abstaining from earning a living is an absolute mystic principle. In those works, unemployment is not strongly emphasized. On the contrary, occupation and its connection with the verses of the Qur'an and the prophet's manners are so prominent that a general positive attitude towards this matter is clearly depicted. What is more evident in these narrations is the emphasis on employment and unemployment based on the needs and circumstances of the seeker and his mood and rank.

4. Conclusion

Due to its profound connection with Shariah, the discourse on employment has found importance among sufis. Of course, the emphasis on seeking sublimity or avoiding employment in mystical texts is varied depending on the circumstances of the seeker's mood and rank. Elders have placed significant emphasis on the mood and rank when training their pupils. In the relationship between the sheikh and the disciple and in the teachings that are of interest to them, the mood and rank are considered as the main factors. According to these factors of the seeker, the elder or sheikh adopts different methods for spiritual austerity, which vary from person to person in the training of disciples. This diverse approach is not indicative of deviation or heresy in sufism and mysticism. Rather, it reflects the unique status and authority of each mystic; each seeker in sufism acts or speaks in accordance with the requirements of his mood and rank. For example, if a sufi emphasizes employment, it is due to the requirements of his mood and rank. Similarly, if another sufi pays attention to unemployment and considers it contrary to trust, he too acts in accordance with the requirements of his mood and rank, and not due to innovation or laziness.

Hence, the many controversies among sufist sheikhs and elders arise from their respective moods and ranks. Regarding asceticism and restraint to poverty, trust, patience and submission, there are different levels. The more the tendency for moving from asceticism to submission, the more emphasis is placed on the abandonment of mammon. Indeed, abandonment is an attribute for wayfarers and a method adopted by beginners.

فصلنامه علمی کاوش‌نامه زبان و ادبیات فارسی

سال بیست و چهارم، زمستان ۱۴۰۲، شماره ۵۹، صفحات ۸۵-۱۱۹

DOI: [10.29252/KAVOSH.2023.19229.3331](https://doi.org/10.29252/KAVOSH.2023.19229.3331)

«کسب» و «ترک» در متون منثور عرفانی تا پایان قرن هفتم (ه.ق.)

بر اساس مقتضیات حال و مقام -

(مقاله پژوهشی)

راضیه رئیسی‌نافچی

دانشجوی دکتری زبان و ادبیات فارسی دانشگاه شهرکرد

دکتر احمد امین^۱

دانشیار زبان و ادبیات فارسی دانشگاه شهرکرد

دکتر جهانگیر صفری

استاد زبان و ادبیات فارسی دانشگاه شهرکرد

چکیده

کسب و کار و ترک آن از مباحث مورد اختلاف نزد صوفیان است. در قرآن و احادیث و سیره نبوی بر کسب کردن تأکید شده است. برخی از عرفا طبق سنت پیامبر گرامی اسلام (ص) بر کسب کردن و برخی دیگر بر ترک آن تأکید داشته‌اند. از آنجا که صوفیان درباره کسب و کار یا ترک آن نظریات و عقاید متفاوتی دارند، به گونه‌ای که برخی کسب را ترجیح نهاده و برخی ترک را، این مقاله بر آن است تا در حد مقدور، به تحلیل کسب و ترک آن در امهات متون عرفانی بپردازد و به این پرسش پاسخ دهد که مقتضای حال و مقام سالک در بحث کسب و ترک چگونه است؟ روش تحقیق در این گفتار، اسنادی-کتابخانه‌ای و از نوع توصیفی-تحلیلی است. نتایج پژوهش حاکی از آن است که سالک (مرید) و عارف برحسب مقتضای حال یا مقامی که در آن قرار داشته به کسب و یا ترک کسب اهتمام ورزیده و اختلاف نظر درباره تأکید بر کسب و یا ترک آن در کتب صوفیه از همین مسأله ناشی شده و نیز ترک کسب و توکل از مقتضیات حال سکر و مقام فناست.

واژه‌های کلیدی: کسب، ترک، متون عرفانی، حال، مقام، صوفی.

⁻ تاریخ دریافت مقاله: ۱۴۰۱/۰۸/۲۴

تاریخ پذیرش نهایی: ۱۴۰۲/۰۲/۰۴

^۱ - نشانی پست الکترونیکی نویسنده مسئول: amin@lit.sku.ac.ir

۱- مقدمه

اسلام دین معتدلی است و پیروان خود را علاوه بر پرستش خدا و عدم دلبستگی به دنیا و ظواهر آن، به کسب و کار و اشتغال نیز دعوت می‌کند. در عرفان و تصوف اسلامی، رعایت شریعت و التزام به احکام آن مورد تأکید است و ارتباط تنگاتنگی بین دو مقوله شریعت و طریقت وجود دارد.

مهم‌ترین شاخه‌های علمی عرفان در سنت اسلامی، عبارتند از عرفان نظری و عرفان عملی. در عرفان عملی یا سیروسلوک - که اساس عرفان و زیربنای آن است - کسب و کار یکی از مقولات حائز اهمیت است. صوفیان در مسیر سیر و سلوک، در کنار زندگی زاهدانه و عدم توجه به دنیا، به بحث کسب و امرار معاش توجه بسیاری داشتند. در کتب صوفیه باب‌های درباره احکام معاش و کسب تدوین شده‌است که نشان از اهمیت این مسأله دارد.

از بُعد نظری، عرفان متکی به زهد و دوری از دنیا و ترک دلبستگی است و تقریب به حق و حقیقت، از این طریق میسر پنداشته می‌شود. مقامات و احوال مورد بحث در تصوف هرکدام نسبتی با این مهم دارد. نکته با اهمیت این است که اسلام در بُعد اجتماعی، بنیانی قوی دارد و جمع بین این مراتب معنوی و بنای زندگی توأم با عزت و تار و پود محکم که آبادانی به همراه بیاورد، در بُعد نظری به چالش کشیده می‌شود و نزدیک ساختن نظرها در این دو زمینه کار آسانی نبوده و نیست و اثبات اعتدال یقیناً به میزان توفیق در جمع آراء و نظرات بعضاً متناقض در این اندیشه‌هاست.

طریقت و عرفان در وجه نظری، ادامه زهد و ترک تعلقات و دوری از دنیا است و این طریقه چنان در سنت پیشوایان دینی و نخستین مؤمنان و آغازین الگوهای جامعه اسلامی ریشه دارد که قابل کمرنگ‌ساختن نیست و صوفیان که داعیه ادامه و حفظ این سنت را دارند به هیچ‌روی، از آن، عدول نمی‌کنند؛ اما از طریق توسعه منطق ظاهر و

باطن و لفظ و معنا و تأویل کلام و رفتار بزرگان دینی، راه مناسبی را می‌جویند که قوام و دوام زندگی و معیشت و کسب‌وکار به‌عنوان سنت اسلامی، کمتر دچار خدشه بشود. در قرون نخستین، به دلیل شرایط حاکم بر جامعه، زاهدان و صوفیان نخستین به زهد و توکل توجه بسیار داشتند. به همین دلیل، تصوف بیشتر به تکروری گرایش داشت. باوجوداین، اولین صوفیان خود را از زندگی اجتماعی جدا نکردند (زرین‌کوب، ۱۳۸۳: ۷۱). توجه پیشوایان تصوف به کسب‌وکار مؤید این امر است. هجویری در کتاب خود، کشف‌المحجوب، از پیشوایانی در تصوف یاد کرده‌است که بسیاری از آنان دارای حرفه بوده‌اند. نزدیک به شصت تن که هجویری از آنان، به‌عنوان پیش‌آهنگان تصوف نام می‌برد پانزده نفر به صنایع و کار و کاسبی مربوط‌اند. از جمله اويس قَرَنی، حبیب‌بن‌سالم، بایزید سَقّاء، سرّی سَقَطی، شقیق بلخی، ابوحنیف نیشابوری و ... (همان: ۷۲-۷۳).

از سوی دیگر، ترک کسب و کار هم در اسلام و هم در تصوف نهی شده‌است. در هر فرقه و مکتبی در طول زمان انحرافات و بدعت‌هایی ظهور می‌کند که باعث می‌شود بسیاری از صاحب‌نظران زمان خودشان و حتی دوره‌های بعد بر آن‌ها خرده بگیرند و به نکوهش آنان پردازند. ترک کسب در تصوف، نه در جهت بدعت‌گذاری در تصوف بوده‌است و نه ناشی از کاهلی و ...؛ بلکه آنان همواره، بر مقتضای حال و مقامی که در آن بودند سخن گفته و عمل کرده‌اند؛ به همین دلیل مقامات و احوال در زندگی سالک، در اجتماع انسانی تأثیرگذار هستند و موجب نگرش‌های مختلف درخصوص یک مسأله واحد شده‌اند.

۲- ضرورت پژوهش

تلاش و کوشش برای کسب روزی از مقوله‌های حائز اهمیت در اسلام است. خدای متعال در قرآن کریم، مکرراً بر کار، تلاش و کسب معیشت تأکید نموده و همواره، انسان

را به طلب روزی و رزق حلال توصیه می‌کند: وَمِنْ رَحْمَتِهِ جَعَلَ لَكُمُ اللَّيْلَ وَالنَّهَارَ لَتَسْكُنُوا فِيهِ وَلَتَبْتَغُوا مِنْ فَضْلِهِ وَلَعَلَّكُمْ تَشْكُرُونَ^۱ (قصص/۷۳). تصوف و عرفان اسلامی نیز که از دل اسلام نشأت گرفته به کسب و امرار معاش جهت رزق و روزی تأکید دارد. بحث ترک کسب که توسط برخی از مشایخ و عرفا توصیه شده از موارد مناقشه‌برانگیز در نقد به صوفیه بوده‌است. بررسی دلایل تأکید برخی عرفا به ترک کسب از مقولاتی است که نشان می‌دهد در تصوف و عرفان، اصل شریعت همواره، مورد توجه بوده و طریقت در تعارض با شریعت نیست.

۳- سؤالات پژوهش

در این پژوهش برآنیم به این دو پرسش پاسخ دهیم که:

- ۱) کسب و ترک آن در نزد صوفیه چگونه تبیین شده‌است؟
- ۲) کسب و ترک در ارتباط با مقتضای حال و مقام سالک چگونه است؟

۴- پیشینه تحقیق

طبق بررسی انجام شده تا کنون پژوهش مستقلی در این زمینه انجام نگرفته‌است. در برخی موارد، در خصوص مباحث فرعی مرتبط با موضوع پژوهش، مقالات و رسالاتی نگاشته شده‌است که در زیر به برخی از آن‌ها اشاره می‌شود:

مریم جهانگرد در رساله خود «فرهنگ اصطلاحات عرفانی بر اساس رسایل منشور شاه نعمت‌الله ولی» (۱۳۷۶) به بررسی جهان‌بینی شاه نعمت‌الله ولی نسبت به اصطلاحات عرفانی پرداخته‌است، ازجمله این اصطلاحات ترک دنیاست که برخلاف برخی از صوفیه که ترک دنیا را توصیه می‌کنند و پشت پا به امور دنیوی می‌زنند، وی معتقد است که عارف می‌تواند هم به امور دنیوی خود برسد و زندگی خوب و آبرومندی داشته باشد، کار کند و نیازهای مردم را برآورده سازد، مفید و مثمر باشد و درعین حال، به ظواهر

دنیوی و مادیات فریفته نشود و نهایت توجه خود را به حضرت حق و رضایت او معطوف دارد.

مصطفی عباسی مقدم و روح‌الله محمدعلی نژاد در مقاله خود با عنوان «توکل از منظر تفاسیر عرفانی» (۱۳۸۹) به بررسی مفهوم توکل پرداخته‌اند. از نظر ایشان، برخی از صوفیان با نگرش سلبی، توکل را به مفهوم نفی تدبیر و ترک کسب و هرگونه اشتغال به امور دنیوی و اجتناب از توجه به غیر حق و نیز اعتصام به خدا و تکیه بر تقدیر دانسته‌اند؛ لکن اغلب آنان با نگاهی ایجابی به توکل، در کنار تأکید بر ضرورت انقطاع و ترک تعلق به اسباب و مظاهر دنیا، به اهمیت تلاش معاش و طلب روزی و سایر مواهب مادی و معنوی از طرق مختلف اذعان کرده و التزام به توکل را قابل جمع با تلاش معاش و تدبیر اجتماعی دانسته‌اند.

حسینعلی قبادی و همکاران در مقاله‌ای با عنوان «چندآوایی و منطق گفتگویی در نگاه مولوی به مسأله جهد و توکل با تکیه بر داستان شیر و نخچیران» (۱۳۸۹)، به بررسی مفهوم جهد و توکل پرداخته و به این نتیجه دست یافته‌اند که گفتگوی شخصیت‌ها و آواهایشان، گفتگویی مداوم را میان آوای جهد و توکل در ساختاری منشورگون بر اساس اصل هم‌زیستی تضادها به نمایش می‌گذارد.

مهدی رضایی و همکاران در مقاله خود با عنوان «علل و انگیزه‌های مشارکت اجتماعی صوفیان بر اساس متون نثر عرفانی سده پنجم و ششم» (۱۳۹۳) به بررسی مشارکت صوفیان و عارفان در عرصه‌های گوناگون اجتماعی از قبیل سیاسی، علمی، صنفی، اقتصادی و ... پرداخته و به این نتایج دست یافته‌اند که اهل تصوف در عرصه‌های گوناگون سیاسی و فعالیت‌های اقتصادی نظیر پرداختن به کسب‌وکار و امرار معاش و همچنین مشارکت‌های اجتماعی مانند رفتن به سفر، مهمانی دادن، میزبانی کردن، ازدواج و ... پایه‌پای سایر اقشار جامعه حضور فعال داشته‌اند.

عطا تاراج در پایان‌نامه خود با عنوان «بررسی و مقایسه اخلاق معاش از دیدگاه امام محمد غزالی و زرتشت» (۱۳۹۵) به بررسی دیدگاه امام محمد غزالی و زرتشت در خصوص معاش و بیان شباهت‌ها و تفاوت‌های آن پرداخته‌است. مؤلف به این نتیجه دست یافته‌است که غزالی زندگی نسبتاً کوتاه اما آکنده از فعالیت و تحرک اجتماعی داشته و در آثار خود در مراتب معرفت و اقسام شناخت، به بحث اخلاق معاش و شرایط آن می‌پردازد. زرتشت، پیامبر ایران باستان، نیز از اولین کسانی است که در مورد اخلاق معاش نظریاتی داده‌است و این امر نشان از اهمیت اخلاق معاش نزد هر دو دارد. سیدمهدی طباطبائی و ملیکا حاجی‌شعبانیان در پژوهش خود با عنوان «بررسی جایگاه پیشه‌ها و حرف در اندیشه عارفان و سالکان مسلمان تا پایان قرن ششم هجری (براساس متون منتخب منشور عرفانی)» (۱۳۹۸) به تحلیل و توصیف نگرش عارفان به کار و جایگاه حرفه و پیشه در اندیشه عارفان مسلمان شش قرن نخست اسلامی پرداخته و به این نتایج دست یافته‌اند که باتوجه به حکایات و اقوال مشایخ صوفیه در متون منشور عرفانی این دوره، شیوه‌های ارتزاق آن‌ها به سه روش کسب، توکل و دريوزگی بوده‌است. به‌طورکلی، اکثر صوفیان به پیشه و حرفه اشتغال داشته‌اند و از دیدگاه آنان، کار و کوشش، نه‌تنها برای تأمین معاش آن‌ها، بلکه برای کمک به نیازمندان، ضعف‌ها و یاران، جایگاه والا داشته‌است.

۵-تعریف کسب و ترک

کسب و ترک از جمله مفاهیم مورد اختلاف نظر صوفیان و عارفان بوده‌است. کسب «به فتح اول، در لغت، به معنی روزی جستن و رسیدن به روزی است (منتهی‌الارب) و در اصطلاح، فعلی است برای جلب نفع و دفع ضرر» (گوهرین، ۱۳۸۳، ج ۹: ۴۸). در کتاب‌های صوفیه نیز کسب را چنین تعریف کرده‌اند: «کسب آن باشد که فاعلی فعلی کند جرّ منفعت را یا دفع مضرت را» (مستملی‌بخاری، ۱۳۶۳، ج ۱: ۴۴).

ترک «در لغت، به معنای وا گذاشتن چیزی، رفتن از جایی، [...] و نزد صوفیان ترک هرگونه دلبستگی و مشغله است که سالک را از سیر و سلوک باز دارد» (استعلامی، ۱۳۹۸، ج ۱: ۵۴۸). ترک کسب را از ارکان تصوف شمرده‌اند، به دلیل آنکه نفس انسان به هر عاملی همچون کسب اعتماد کند، طبیعتاً از حق، اعراض خواهد کرد. از این رو، وقتی سرگرم کسب و کار گردد، بر آن کسب، اعتماد کرده توکل به حق را از یاد می‌برد و روزی رسان خویش را همان شغل و کسب خویش قرار می‌دهد و نه حق. بنابراین، یکی از فواید مهم ترک کسب توکل است و اگر سالکان و عارفان دعوت به ترک کسب می‌کنند از این جهت است و نه از روی کاهلی و در جهت سربار خلق شدن (مستملی بخاری، ۱۳۶۳، ج ۳: ۱۱۸۱).

۶- کسب و ترک در تصوف و عرفان

«کسب» در معنای روزی جستن، شغل و پیشه در قرآن کریم در آیه «كُلْ نَفْسٍ بِمَا كَسَبَتْ رَهِينَةً» (مدثر/۳۸) نمود یافته است. رزق هرکس همانطور که در قرآن مجید به آن اشاره شده، به دست خداوند تعالی است و «به هرکس به اندازه قابلیت و استعدادش بیچون و چرا می‌رسد، و سعی و کوشش بنده و عمل و کسب او سبب این رسیدنست» (گوهرین، ۱۳۸۳، ج ۳: ۳۳۱).

رزاق حقیقی خداوند متعال است (ذاریات/۵۸؛ مؤمنون/۷۳؛ عنکبوت/۶۰؛ هود/۵۵) و به هرکس که بخواهد روزی عطا می‌کند «اللَّهُ يَبْسُطُ الرِّزْقَ لِمَنْ يَشَاءُ مِنْ عِبَادِهِ» (عنکبوت/۶۲). اگرچه روزی هر کس مقدر و ثابت شده، ولی در عین حال مشروط به تلاش و کوشش است. آیات بسیاری در قرآن کریم به کسب و امرار معاش اشاره دارد که نشان از اهمیت این مسأله دارد (ر.ک.: قصص/۷۳؛ جمعه/۱۱؛ نبأ/۱۱؛ اعراف/۱۰).

خداوند درباره تلاش و کوشش چنین می‌فرماید که: «وَأَنْ لَّيْسَ لِلْإِنْسَانِ إِلَّا مَا سَعَىٰ ﴿٣٩﴾ وَأَنْ سَعِيهِ سَوْفَ يُرَىٰ ﴿٤٠﴾» (نجم/۳۹-۴۰).

پس، سعی و کوشش بر آدمی واجب است و روز زمانی برای کسب معاش (نبا/۱۱) قرار داده شده‌است. مکئی معتقد است که این آیه به بیان احکام کسی که بدنبال معاش است می‌پردازد. پس خداوند معاش را از آیات و نعمتهایش شمرده‌است (مکئی، ۱۳۹۷، ج ۳: ۶۷۳).

سیره زندگی پیامبر اکرم (ص) و دیگر بزرگان دین نیز که سراسر تلاش و کوشش بوده، حاکی از اهمیت این امر است. از پیامبر اکرم (ص) روایت شده‌است که: «أَفْضَلُ الْأَعْمَالِ الْكَسْبُ مِنَ الْحَلَالِ» (نهج‌الفصاحه، ۱۳۷۷: ۲۲۸) و «الْكَاسِبُ مِنْ يَدِهِ خَلِيلُ اللَّهِ» (همان: ۶۱۸). امام صادق (ع) نیز در خصوص کسب به یاران خویش می‌فرمود: «لَا تَكْسَلُوا فِي طَلَبِ مَعَايِشِكُمْ؛ فَإِنَّ آبَاءَنَا كَانُوا يَرْكُضُونَ فِيهَا وَيَطْلُبُونَهَا. فِي طَلَبِ مَعَايِشِكُمْ، كَاهِلِي نَوْرَزِيد؛ زِيْرَا پِدْرَان شِمَا دَر پِي آن مِي‌دَوِيدَنَد وَ آن رَا مِي‌طَلَبِيدَنَد» (محمدي ری‌شهری، ۱۳۸۶: ۱۲۴).

اکثر صوفیان به بحث کسب اهتمام داشته‌اند (سلمی، ۱۳۸۵: ۲۷؛ سهروردی، ۱۳۶۴: ۱۶۱؛ حارث محاسبی، ۱۳۸۹: ۲۴؛ جام، ۱۳۶۸: ۲۲۵؛ عطارنیشابوری، ۱۳۸۴: ۱۹۰؛ دیلمی، ۱۳۶۳: ۲۴-۲۵؛ خطیبی‌بلخی، ۱۳۵۲: ۸۳). پیوند میان شریعت و طریقت و پیروی از سیره نبوی از عوامل تأثیرگذار بر توجه صوفیه به کسب‌کردن بوده‌است. صوفیان «چندانکه توانند متابعت مصطفی نگاه دارند» (مستملی‌بخاری، ۱۳۶۳، ج ۳: ۱۱۸۳) تا پیوند شریعت و طریقت را مستحکم‌تر نمایند.

یکی از آداب مورد توجه پیامبر (ص) کسب معاش بوده‌است. صوفیه به جهت اهتمام به سیره نبوی توجه ویژه‌ای به این مسأله داشتند. به همین جهت، بسیاری از بزرگان تصوف به شغل و پیشه‌ای مشغول بوده‌اند. «تَطْفَلُ وَ بِنْد دِیْگَرَان بُوْدَن کِه دَر مِیَان

علما رواج داشت هرگز درباره نخستین صوفیان، که ترجیح می دادند قوت روزانه خود را با کار و تلاش خویش بدست آورند، شنیده نشد» (زرین کوب، ۱۳۸۳: ۷۲-۷۳). اگرچه صوفیان در بحث کسب، پیرو سنت پیامبر (ص) و شریعت بوده اند؛ لیکن برای آن شرایطی خاص در نظر گرفته اند که گاهی به ترک کسب منتهی می شده است؛ به عنوان مثال، کلاباذی معتقد است که کسب کردن باید به گونه ای باشد که بنده را از حق دور نکند، اگر به مقتضای حال نفس خود، ترک کسب را موجب دور شدن از حق و نزد مخلوقان رفتن بداند، کسب کردن برای او واجب باشد. ولی اگر به کسب کردن پردازد و بر کسب خود اعتماد کند، ترک کسب برای او بهتر باشد (مستملی بخاری، ۱۳۶۳، ج ۳: ۱۱۰۹).

نگرش شقیق بلخی از توکل مبنی بر تعارض آن با کسب از جمله موارد انتقادبرانگیز بوده است. حارث محاسبی نیز در کتاب المکاسب (حارث محاسبی، ۱۴۰۷ ه: ۶۱) که عنوان آن نشان دهنده اهمیت موضوع کسب است، تفسیر شقیق از توکل را نقد کرده و با توسل به کتاب و سنت پیامبر، می کوشد نشان دهد که کسب و کار منافی توکل نیست. همچنین بایزید بسطامی بر شیوه توکل شقیق، خرده گرفته و نشستن به حکم توکل و منتظر روزی ماندن را، امتحان کردن خدا دانسته است (هجویری، ۱۳۹۰: ۵۲۷).

در کتاب های صوفیه، کسانی که در تصوف، اخلاص و یک دلی ندارند و درست، به راه تصوف نمی روند مورد نکوهش قرار گرفته اند؛ ابن جوزی در کتاب خود، تلبیس / بلیس، بر بدعت هایی همچون ترک کسب و کار صوفیه (ابن جوزی، ۱۳۶۸: ۴۹) و نیز ادعای توکل و ترک کسب و کار (همان: ۲۰۲) تاخته است و با استناد به سنت پیامبر و سیره خلفا، همچون عمر، کسب کردن را لازم شمرده است (همان: ۲۰۳-۲۰۴). از دیگر منتقدان، مؤلف کتاب بیان / لادیان است که از گروهی از صوفیه با عنوان «شوقیه» یاد می کند که به کاهلی و ترک کسب پرداخته و در نتیجه به نکوهش این گروه پرداخته است (شفیعی کدکنی، ۱۳۸۷: ۱۰۴-۱۰۵ نقل از بیان لادیان: ۱۳۹۰: ۸۷).

مؤلفان صوفی نیز خود به این مسأله اشاره داشته و کسانی را که در کسب و یا ترک آن دچار خطا شده‌اند نکوهش کرده‌اند؛ به عنوان مثال، یکی از باب‌های کتاب «اللمع» ابونصر سراج‌طوسی - که از آثار مهم و دقیق تصوف است - به ذکر کسانی که در زیادی ثروت و خواسته و نفی آن به خطا رفته‌اند و نیز کسانی که کوشش و ترک آن را بد دیده‌اند، اختصاص دارد (سراج‌طوسی، ۱۳۸۲: ۴۳۳). همچنین، یکی از عواملی که منجر به نکوهش صوفیان شده، وجود صوفی‌نمایی بوده‌است که به شکم‌بارگی و کاهلی روی آورده و برای خود، دکانی پررونق ایجاد کرده و ترک کسب و تکیه بر سؤال و گدایی را ابزاری جهت گذران زندگی خود قرار داده‌بودند.

در بین صوفیه، درخصوص کسب‌وکار، اختلاف نظر بسیار است؛ ولی باید توجه نمود که اغلب صوفیان کسب‌وکار را ناقض توکل نمی‌دانند و سعی و عمل بنده و کوشش او را در کسب، مانع توکل نمی‌شمارند. بنابراین، متوکل باید از سعی و کوشش در کسب معاش باز نایستد، و روزی خود و خانواده‌اش را با تلاش و کوشش، به دست آورد (سمنانی، ۱۳۶۹: ۲۱۲؛ سلمی، ۱۳۶۹، ج ۱: ۴۴۱). همین‌طور، «کسب مال باید تا حدی باشد که برای ادامه زندگی ضرورت دارد» (غزالی، ۱۳۷۰: ۱۴۳) پس صوفی واقعی «این مذهب از بهر کاهلی برنگزیدند. آنکه از کاهلی گزیند، آن صوفی نبود، شکم‌خوار بود» (طیسی‌نیشابوری، ۱۳۵۴: ۱۵۰).

صوفیان و عارفان اگر توجه به بحث کسب داشته‌اند، در جهت اهداف خاصی نیز بوده‌است؛ معاونت و یاری رساندن به دیگران از جمله این اهداف بوده‌است. «و شرط کار آن است که: به خود کار اعتماد نکند و روزیش را از کار خود، نبیند و از کار خود، گنج‌اندوزی نکند؛ بلکه با آن، مسلمانان را معاونت کند ... و اگر برادرانی نیازمند دارد، باید که زیادی درآمده را بدان‌ها بخشد» (سراج‌طوسی، ۱۳۸۲: ۴۳۴؛ ر.ک.: عبادی‌مروزی، ۱۳۶۲: ۲۳۷؛ ابن‌جوزی، ۱۳۶۸: ۲۰۳).

استقلال صوفی در جهت مسائل مادی از دیگر اهداف مدنظر کسب از نظر صوفیان بوده است (مستملی بخاری، ۱۳۶۳، ج ۳: ۱۱۰۷). همچنین یکی دیگر از اهداف کسب کردن، ریاضت نفس است (جام، ۱۳۸۱: ۲۸۰).

تأکید بر ترک کسب هم با دلایل و اهداف خاصی همچون ریاضت نفس، عدم توجه به دنیا و البته کسب رضایت و طاعت خداوند مورد توجه بوده است. «جز برای کسی که کسب و کار را به خاطر خداوند سبحان ترک کرده باشد دست کشیدن از کسب و کار سزاوار نیست و باید بداند که در حال کنار گذاشتن کسب و کار، احکام خداوند عزوجل درباره او چیست و به علمی که نسبت به حال خود دارد عمل کند» (مکی، ۱۳۹۷، ج ۳: ۴۷۷). برخی از صوفیان نیز معتقدند که ترک کردن کسب و کار و فراغت از آن برای طاعت خداوند افضل تر است و صوفی پیوسته باید بر حسب احوال وارد بر قلبش عمل کند (سهروردی، ۱۳۶۳: ۵۵-۵۶).

ترک کسب و کاری که در جهت بیکاری، کاهلی و اهداف منفعت طلبانه باشد، در نزد صوفیه نکوهش شده است. «ابومعاذ می گفت: ترک مکاسب با وجود نیاز، از کسالت است و کسب و کار با نبودن نیاز، تکلف می باشد» (مکی، ۱۳۶۹، ج ۲: ۵۵۹). همچنین، میان مرید مشایخ بودن و کاهلی و بیکاری فرق بسیار است. پس «درجه مریدی درجه ای بلند است: هر که مرید باشد، نه کاهل و بی کار و تن آسان باشد» (جام، ۱۳۸۱: ۶۱).

۷- کسب یا ترک آن بر اساس مقتضای حال و مقام سالک

نزد صوفیه کسب کردن یا ترک آن از فردی به فرد دیگر متفاوت است. برخی مشایخ تأکید بر کسب داشتند و برخی دیگر بر ترک آن. از آنجا که «مشایخ در مقامات مختلف بوده اند و در احوال متفاوت، بعضی حال بر ایشان غالب بوده» (دیلمی، ۱۳۶۳: ۵) که موجب تفاوت نگرش آنان در کسب می شده است. این تفاوت و نگرش های متفاوت در نتیجه اختلاف مقامات و احوال بوده که مؤلفان صوفی و مقامات نویسان نیز به آن اشاره

کرده‌اند (همان: ۵). هر کدام از مشایخ، برحسب اقتضای حال و مقامی که در آن قرار دارند سخن گفته و اختلاف‌ها از بهر مختلف‌شدن حال و مقام آنهاست. «و روش‌ها که مختلف شود از بهر مختلف‌شدن حال قاصدان باشد و مقامات روندگان. و کس باشد به ذکر و نافله‌های بسیار، و مواظبت نماید در آورد. و کس بود که راه ریاضت و رنج سپرد و ...» (سهروردی، ۱۳۶۳: ۷۸). تعدّد راه برای رسیدن به کمال، نشان از اهمیت این مسأله دارد. «برای هر فرد از افراد سالک بحسب ویژگی که دارد راه خاصی است، هرچند هم طرق مختلفه در مسیر داخل در مطلق طرق عبودیت باشد، باز هم سالک از طریق ویژه خود بیرون نخواهد بود» (بغدادی، ۱۳۶۸: ۹۶).

پیر یا شیخ طبق حال و مقامی که سالک در آن قرار دارد برای ریاضت نفس وی روش‌های مختلفی در پیش می‌گیرد و این روش‌ها در تربیت مریدان از فردی به فرد دیگر متفاوت است. «مختلف است جواب مشایخ در تصوف، همچنانکه احوال مختلف است، هر یک از ایشان جواب بحسب حال خود گفته‌است، و بر قدر آنکه سایل احتمال تواند کرد. مثلاً اگر سایل مرید بوده‌است، جواب او بر ظاهر مذهب بوده‌است از آنجا که علامت باشد. و اگر سایل متوسط بوده‌است، جواب او از آنجا بوده‌است که احوال اوست. و اگر سایل عارف بوده‌است، جواب از حقیقت بوده‌است» (سهروردی، ۱۳۶۳: ۶۷).

توجه شیخ نسبت به مرید عنایتی از جانب خداوند بوده و در نتیجه شیخ که به مرتبه کمال رسیده - تا دست سالکان طریق را گرفته و آنها را به سوی کمال هدایت کند - به تمامی احوال مریدان احاطه دارد. پس «هرگاه خدای متعال دست تعلق مریدی را به دامن شیخی از شیوخ دراز کند ... شیخ به همگی احوال مرید احاطه نماید» (بغدادی، ۱۳۶۸: ۹۶). در مقابل، سالک یا مرید نیز باید به تمامی دستورات شیخ عمل کرده و اراده خود را کاملاً به او بسپارد. «و درویشان باید که بدانند که اصل کلی در سلوک شنیدن امر شیخ است» (سمنانی، ۱۳۶۶: ۷۹)؛ حضور پیر یا شیخ در سیر و

سلوک عارفان مسأله‌ای حائز اهمیت است و در کتب صوفیه به رابطهٔ مرید و مراد بسیار اشاره شده‌است. صوفیان معتقدند که سالک تا زمانی که به درجه کمال نرسیده‌است، باید دست در شیخی زند و چنان که او می‌فرماید، سلوک کند (جندی، ۱۳۶۲: ۱۲۱؛ پارسا، ۱۳۸۱: ۴۲۴).

مشایخ در جهت آموزش مریدان خود، روش‌های مختلفی داشته‌اند؛ به عنوان مثال، شیوهٔ ارشاد احمد غزالی نسبت به ابونجیب سهروردی، توصیهٔ به عزلت و درعین حال روزی خوردن از کسب دست خود بوده‌است. زمانی که ابونجیب سهروردی به عزلت و تصوف گرایید، از شیخ احمد غزالی ارشاد یافت و «در مدت عزلت و مجاهدت از کسب دست خویش می‌خورد و یکچند نیز سقائی می‌کرد» (زرین‌کوب، ۱۳۹۶: ۱۷۱). این مسأله در نحوهٔ آموزش جنید نسبت به ابوبکر شبلی نیز دیده می‌شود؛ جنید در جهت ریاضت وی، خواست تا مدتی به سؤال و گدایی در بازار بپردازد تا زمانی که در بازار کسی به او چیزی ندهد. بعد از این مرحله جنید به وی گفت: «یا بابکر، اکنون قیمت خود بدانی؛ که خلق را به هیچ می‌نیرزی. دل اندر ایشان مبنده، و ایشان را به هیچ نیز برمگیر» (هجویری، ۱۳۹۰: ۵۲۷).

در روایت دیگری، نحوهٔ آموزش اباحفص نسبت به یکی از مریدانش حاکی از همین مسأله است. شیخ مرید خود را در ابتدا به آهنگری و سپس سؤال کردن و در نهایت از دسترنج خود، روزی خوردن هدایت می‌کند (انصاری، ۱۳۶۲: ۹۹). توصیه مشایخ به ترک کسب و گدایی در برهه‌ای از زندگی مریدان بوده‌است و به همین جهت ترک کسب و گدایی کردن «مر ریاضت را بود نه مر کسب را» (هجویری، ۱۳۹۰: ۵۲۷). گذشته از نحوهٔ عملکرد پیر یا شیخ نسبت به مرید، هر فردی که در وادی تصوف و عرفان وارد شده، باید که حال و مقام خود را شناسا باشد و بر اساس آن در هر مقام یا حال، عملکرد متناسبی داشته باشد. «اما مرد باید که دل را باز شناسد که صاحب صحو

است یا صاحب قبض است، یا صاحب سکر است یا ...» (غزالی، ۱۳۷۶: ۵۶-۵۷؛ ر.ک.: جام، ۱۳۹۰: ۱۳۳)

ابوسعید ابوالخیر به عنوان یکی از بزرگان مشایخ صوفیه نیز از این امر مستثنا نبوده و در حالات و احوال ایشان می‌خوانیم که وی در آغاز سلوک خود بر طبق حال و مقامش، در ابتدای کار هجده چیز بر خود واجب کرده بود (میهنی، ۱۳۷۱، ج ۱: ۳۳). بنابراین هر سالکی باید که در حال خویش نگاه کند و آنگاه به کسب و یا ترک آن اهتمام ورزد. «اگر کسب به خدای رساند و ترک کسب بپراند کسب نکوتر، و اگر ترک کسب به خدای رساند و کسب بپراند ترک نیکوتر» (مستملی‌بخاری، ۱۳۶۳، ج ۳: ۱۱۰۹).

حال و مقامی که بنده در آن قرار دارد و به اقتضای آن عمل می‌کند آنچنان در عرفان حائز اهمیت است که در عقوبت فردی که برحسب حال و مقام خود عمل نکرده، تأثیرگذار است. درخصوص اصحاب صفه روایتی نقل شده است که نشان می‌دهد، هر کس بر مقتضای حال و مقامش عقوبت خواهد شد (ر.ک.: مستملی‌بخاری، ۱۳۶۳، ج ۳: ۱۱۸۵).

برخی به اشتباه چیزی را حال و مقام خود پنداشته و به همین جهت در وادی گمراهی و انحراف افتاده‌اند و حتی موجبات بدعت در عرفان و تصوف شده‌اند. «گروهی دیگر کوشندگان را بدسگالی می‌کنند و با خیالی راحت می‌نشینند و در انتظار قوت از جانب دیگران می‌مانند و این را حال می‌پندارند. این هم خطاست» (سراج‌طوسی، ۱۳۸۲: ۴۳۴).

بنابراین، سالک باید برحسب مقتضای حال و مقامی که در آن است به کسب کردن توجه نماید و «کسی که به دنبال معاش، مشغول کار در بازار است ... و به حکم حالش قیام نماید و از مقام (معنوی) خود محافظت نماید، در یکی از راه‌های خداوند عزوجل است» (مکی، ۱۳۹۷، ج ۳: ۷۰۶؛ ر.ک.: همان، ۱۳۶۹، ج ۲: ۵۹۰-۵۹۱).

بر این اساس نمی‌توان حکم کلی برای همه در این خصوص صادر کرد. مترجم کتاب قوت‌القلوب در تبیین سخنان ابوطالب مکی در این خصوص چنین عنوان کرده‌است: «پس این که سالک به دنبال روزی برود یا نرود به وقت و حال و مقام و وجد او و این که چه کاری به قلبش الهام شود، مربوط می‌شود و در هر حال می‌تواند متوکل هم باشد و نمی‌توان یک حکم کلی برای سالک متوکل داد که به دنبال روزی برود یا نرود و توشه مادی جمع کند یا نکند» (مکی، ۱۳۶۹، ج ۲: پانویس مترجم ۵۷۲)؛ مقامات و احوالی که در رابطه با کسب برجسته هستند در ذیل به اختصار اشاره می‌گردد:

کسب و یقین

به قول قشیری، یقین علمی بود از حق که در دل پیدا شود و این لفظ اشارت است به آنکه یقین مکتسب نیست (قشیری، ۱۳۹۶: ۲۷۱). یقین یکی از احوالی است که بر دل سالک وارد شده و او را به حدی از کمال می‌رساند که نیاز به کسب و طلب معاش ندارد؛ عارفان بزرگی همچون ابراهیم خواص، زمانی که در وادی یقین وارد شده‌اند، پس از حالی که بر آن‌ها وارد شده دست از کار و کوشش برداشته‌اند:

«ابراهیم خواص گوید: طلب قوت حلال می‌کردم. ماهی می‌گرفتم. روزی، ماهی در دام افتاد. برآوردم و بینداختم. دیگر باره دام بنهادم. دیگری درافتاد. بیرون انداختم. سوم بار دام در آب افکندم. هاتفی آواز داد که هیچ معاش جز این نیافتی که آمده‌ای و کسی را می‌کشی که ما را یاد می‌کند؟ ابراهیم گوید: نی را بشکستم و از ماهی گرفتن دست برداشتم» (همان: ۲۸۵).

در روایت دیگری، قوت یقین و یا ضعف آن در نحوه عملکرد سالک نسبت به بحث کسب و یا ترک آن تأثیرگذار است. در این روایت ابراهیم خواص در بیابان بنی اسرائیل با جوانی برخورد می‌کند، که بدون زاد و توشه است. «ابراهیم خواص گفت ... گفتم کجا می‌روی؟ گفت به مکه، گفتم: بی‌زاد و بی‌راحله! گفت: یا ضعیف البقین

الَّذِي يَقْدِرُ عَلَى حَمْلِ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضِ بِغَيْرِ عَمَدٍ لَا يَقْدِرُ أَنْ يُبَلِّغَنِي إِلَى مَكَّةَ بِغَيْرِ عِلَاقَةٍ^۷. این بگفت و قدم در گذاشت و او را پس از آن ندیدم تا به مکه، چون آنجا رسیدم او را دیدم طواف می‌کرد ... فراز شدم و سلام کردم، جواب داد و گفت: أَأَنْتَ بَعْدَ فِي ضَعْفٍ يَقِينٍ؟^۸ گفت: ای شیخ آن بیماری چگونه است؟ ای جوانمرد؛ هیچ بیماری بتر از ضعف یقین نیست، یقین با حق درست کن و دست تراست ... قاعده کار یقین درست است و مرد که مرد گردد به یقین گردد. یقین باید که به زفان رسد تا گوینده آید، به چشم رسد تا بیننده آید، به گوش رسد تا شنونده آید، به دست رسد تا گیرنده آید، به پای رسد تا رونده آید» (سمعانی، ۱۳۶۸: ۱۱۰).

زمانی که سالک به مرحله‌ای از یقین برسد که در همه حال خداوند را حیّ و حاضر ببیند و ذره‌ای از رزق و روزی رساندن او شکی در دلش نجنبند، آنگاه است که کسب و کار برای او معنایی ندارد. بنابراین «دوری از کار و کوشش باید میوه یقین و صبر باشد، اگر کسی باورش کم و آز و هوشش زیاد باشد و وی را به طلب کشاند - اگرچه طلب مباح است - باید این شیوه را ترک کند چه ترک خواستن و گدایی و تکیه بر کار و کوشش برای همه بهتر و کامل‌کننده‌تر است» (سراج طوسی، ۱۳۸۲: ۴۳۴).

سهروردی هم ترک کسب را در زمانی که «صوفی در استدعای زهد و تقوی، و استجماع دیانت و امانت سعی نماید، و فاتحه و خاتمه روزگار خود، به طاعات و عبادات مستغرق کرده و او را حرصی تمام باشد بر طلب یافت حق سبحانه و تعالی» (سهروردی، ۱۳۶۴: ۷۹) جایز دانسته و معتقد است «مقدمه این مقام، علم‌الیقین بود» (همان: ۷۹). همچنین مکی معتقد است که ذخیره کردن تنها برای عارفانی که به مرحله عین‌الیقین رسیده‌اند، زیانی ندارد (مکی، ۱۳۶۹، ج ۲: ۵۸۹-۵۹۰).

کسب و فنا

فنا از مباحث مهم عرفانی است که بسیاری از عرفا و صوفیه بدان پرداخته‌اند و هر یک فراخور احوال خود، درباره آن سخن گفته‌اند. سالک زمانی که در سیر و سلوک به مرتبه‌ای برسد که از تمامی تعلقات مادی و معنوی و حتی وجود خود، جدا و در خداوند باقی بشود، به مرتبه فنا رسیده‌است. برای سالک در طی مشاهده، حالاتی پیش می‌آید که از آن به اشراق، جذب و بیخودی و فنا یاد می‌شود (غنی، ۱۳۳۰: ۳۶۴).

فنا حالتی است که در آن، اوصاف فانی باقی می‌ماند تا بتواند به فرایض عمل کند و از امرار معاش باز نماند. برخی فنا را چنین تعریف کرده‌اند؛ «فنا عبارت است از سیر الی الله» (کاشانی، ۱۳۹۴: ۴۲۶). برخی نیز معتقدند «فنا بنده از احوال نکوهیده و افعال خسیس، نیستی آن فعل‌ها بود و فنا او از خلق و از نفس خود آن بود که او را از خویشستن و از ایشان هیچ حس نبود» (قشیری، ۱۳۹۶: ۱۲۳). درباره فنا هرکسی فراخور فهم و صلاح خود سخنی گفته‌است. ابویعقوب نهرجوری نیز معتقد است که «فنا یعنی این‌که اعمال خود برای خدا را نابود انگارد» (سراج طوسی، ۱۳۸۲: ۲۵۲). بر اساس این تعاریف، فنا منافاتی با کسب ندارد.

سراج طوسی به نکوهش کسانی که در فنا به خطا رفته‌اند پرداخته و می‌گوید که آنان سخنان پختگان و کاملان را در باب فنا شنیده و آن را فنای واقعی بشریت پنداشته‌اند. به همین جهت گروهی از آنان خوردن و نوشیدن و ... را رها کرده و مراد از فنا را فقط فنای جسم و قالب دانسته‌اند (سراج طوسی، ۱۳۸۳: ۴۴۴). این فنا به معنی فقد ذات و نیست گشتن شخص نیست (هجوری، ۱۳۹۰: ۳۶۲). اکثر صوفیه فنا را یک حال گذرا می‌دانند که بر دوام نباشد و زمانی که فرد از آن حال جذب و بیخودی خارج شود، باید به اوامر و فرایض پردازد. «قَالَ بَعْضُهُمْ يَرِدُ الْفَانِي إِلَى الْبَقَاءِ الْأَوْصَافِ. فَانِي رَا بِقَايِ اَوْصَافِ باز برند. «وَحَالَتُهُ الْفَنَاءُ لَا تَكُونُ عَلَى الدَّوَامِ» و حال فنا بر دوام نباشد. «لَا دَوَامُهَا يُوجِبُ تَعْطِيلَ الْجَوَارِحِ عَنْ أَدَاءِ الْمُفْتَرِضَاتِ» از بهر آن که چون حال فنا بر دوام نباشد،

اندام‌های فانی را معطل گرداند از گزاردن فریضه‌ها «وَعَنْ حَرَكَاتِهَا فِي أَمْرِ مَعَاشِهَا وَمَعَادِهَا؛ و چون فنا را دوام باشد، فروماند از جنبیدن در کار این جهان و آن جهان» (مستملی‌بخاری، ۱۳۶۳، ج ۴: ۱۶۱۱).

نخستین نشانه فنا، فراموشی دنیا و آخرت به سبب ورود ذکر خداست (سراج‌طوسی، ۱۳۸۲: ۲۵۳). صوفی و سالک حقیقی کسی است که به تعلقات دنیوی دلبسته نباشد و ترک دنیا و تعلقات آن را سرلوحه زندگی خود قرار دهد. ابوالحسین نوری یکی از ویژگی‌های صوفیان را اینگونه معرفی می‌کند «الصَّوْفِيُّ الَّذِي لَا يَمْلِكُ وَلَا يُمْلَكُ»^۹. صوفی آن بود که هیچ چیز اندر بند وی ناید، و وی اندر بند هیچ چیز نشود» (هجویری، ۱۳۹۰: ۵۲).

هجویری در معنای این عبارت گفته است «و این عبارت، از عین فنا بود؛ که فانی‌صفت، مالک نبود و مملوک نه؛ از آنچه صحت ملک بر موجودات درست افتد. و مراد از این آن است که صوفی هیچ‌چیز را، از متاع دنیا و زینت عقبی، ملک نکند و خود اندر تحت حکم و ملک نفس خود نیاید. سلطان ارادت خود را از غیر بگسلد تا غیرطمع بندگی از وی بگسلد» (همان: ۵۲). فنایی که با مالک و مملوک نبودن توصیف شده، با فنای کلی متفاوت است. هجویری از فنای کلی که برخی صوفیه بدان استناد می‌کنند، با عنوان غلطگاه یاد کرده (همان: ۵۲) و تلاش نموده‌است تا بزنگاه‌های درست را در خصوص فنا در کتاب خود، کشف‌المحجوب تبیین نماید.

بر اساس آنچه هجویری اشاره کرده، درمی‌یابیم که فنای مدنظر اکثر صوفیه فنای دائمی نباشد، بلکه حالتی است گذرا که بعد از گذر از آن، سالک باید که به واجبات و اوامر و دیگر زوایای زندگی‌اش بپردازد. یکی از این زوایا، کسب است. «صوفیه فنا را چنین توجیه می‌کنند که انعدام شخصیت و از میان بردن تعینات شخصی، شرط محوشدن در خداست و شرط رسیدن بدین مرحله طی مقامات است که سالک به‌ترتیب و تدریج، از مقامی به مقام دیگر تا به مقام فنا، می‌رسد؛ یعنی فرد در وجود کلی گم

می‌شود» (ژوزف، ۱۳۶۲: ۱۶). بنابراین فنای مدنظر صوفیه با کسب منافاتی ندارد و سالکی که حال فنا را تجربه می‌کند، کسب کردن و رسیدگی به واجبات و دیگر اوامر از او ساقط نمی‌شود.

کسب و توکل

توکل از مقاماتی است که در عرفان به آن بسیار توجه شده و حائز اهمیت است. «بدان که توکل حالتی است از احوال دل، و آن ثمره ایمان است به اضافت توحید و به کمال لطف. و معنی این حالت اعتماد دل است بر وکیل و استوار داشتن وی و آرام گرفتن به وی، تا دل در روزی نبندد، و به سبب به خلل شدن اسباب ظاهر شکسته دل نشود؛ بلکه بر خداوند اعتماد دارد که روزی به وی می‌رساند» (غزالی، ۱۳۷۸، ج ۲: ۵۴۰-۵۴۱).

بحث توکل با دیگر مقامات و احوال ارتباط تنگاتنگی دارد. توکل، مانند دیگر مقام‌های عرفانی، مراتبی دارد و سالکان بر حسب آن که در کدام یک از مراتب آن قرار دارند، رفتار و کرداری متفاوت خواهند داشت. «و جمله حقیقت این سخن آن است که همه مؤمنان متوکل باشند و حال ایشان در توکل، مختلف باشد - کمتر و بیشتر؛ چون به نهایت رسد، حدش آن است که کلیت خویش به حق تفویض کند و در این مقام او را نه مراد ماند و نه اختیار و نه تدبیر» (مستملی بخاری، ۱۳۶۳، ج ۳: ۱۳۰۴-۱۳۰۵).

رابطه کسب و توکل از مباحث مهم و پرمناقشه در تصوف است. چنانچه برخی از صوفیه معتقدند که تا زمانی که در نفس آدمی، دوستی شهوت باقی مانده، کسب کردن او را سزاوارتر از توکل است (دیلمی، ۱۳۶۳: ۳۴). برخی دیگر معتقدند که در توکل لزومی بر کسب و یا ترک کردن نیست، بلکه توکل آرامش قلب است (سلمی، ۱۳۶۹، ج ۱: ۱۴۶؛ عبادی مروتی، ۱۳۶۲: ۱۱۴).

گروهی از صوفیان به مرحله توکل نرسیده‌اند و دل به کار خویش داده و از دسترنج خود روزی می‌خورند و معتقدند «حال آدمی روشن نمی‌شود جز با خوردنی پاک و

خوردنی پاک به دست نمی‌آید، جز با کار و کوشش. اینان کلام پیامبر (ص) را نشان درستی گفتار خویش می‌آورند که گفت: پاک‌ترین خوردنی برای مؤمن، روزی است که از درآمد دستان اوست» (سراج‌طوسی، ۱۳۸۲: ۴۳۴). آنچه این گروه به آن معتقدند برای همه سالکان قابل تعمیم نیست و به قول سراج طوسی «اینان خطا می‌پندارند چه کسب و کوشش اجازه‌ای است برای آن‌ها که به مرتبه توکل نرسیده‌اند و توکل حال پیامبر بوده‌است و پیامبر مأمور به توکل و اعلام آمدن روزی بوده‌است. همچنین همه مردمان مأمور توکل به خدایند و باید بدانند که خدا روزی آن‌ها را می‌رساند» (همان: ۴۳۴).

از کسانی که در مقام توکل جای دارند -مبتدی یا منتهی- با عنوان متوکل یاد می‌شود. فرد متوکلی که به مرحله توکل منتهیان نرسیده، نباید از کسب اسباب معیشت کوتاهی کند. «تا زمانی که دارای ایمان کامل نیستی، و بمرحله توکل نرسیده‌ای از کسب اسباب معیشت کوتاهی مکن تا نیازمند غیر نشوی، که مجبور گردی دینت را به بهای اموال دنیا بفروشی» (گیلانی، ۱۳۷۶: ۶۶) و هرگاه به مرحله توکل و ایمان کامل رسید و تمامی اسباب در نظرش محو گردید، آنگاه می‌تواند به ترک کسب بپردازد.

متوکلان برحسب مرتبه‌ای که در آن قرار دارند عملکرد متفاوتی دارند. درباره کسب متوکل با دو حالت روبه‌رو هستیم: کسانی که در عین توکل بر خداوند به کسب روزی مشغول هستند و گروه دوم کسب روزی را مغایر با اصل توکل دانسته و به ترک کسب اهتمام داشته‌اند.

گروه اول: توکل در عین کسب کردن

برخی از صوفیان توکل کردن در عین کسب کردن را توصیه کرده‌اند. اینان معتقدند «سالک، در عین کار و کوشش باید توکل به خدا کند تا اگر در طریق مقصود با شکست روبرو گردید، زیاد مأیوس و غمگین نشود» (راوندی، ۱۹۹۷، ج ۹: ۳۶۳). بنابراین، برای کسی که توکلش صحیح باشد، کسب و کار، زیانی ندارد (مکی، ۱۳۶۹، ج ۲: ۵۳۸). توکل امری قلبی است و سالکی که در مرتبه توکل هست، درخصوص کسب و یا ترک آن،

التزامی برایش وجود ندارد. عطار، مولوی و سعدی بر این عقیده هستند، ولی «برخی از زهاد و صوفیان منحرف، می‌گویند که آدمی باید در کلیه امور توکل به خدا کند و دنبال سعی و عمل و کار و کسب نرود» (راوندی، ۱۹۹۷، ج ۹: ۳۶۴). انحراف صوفیان در این مسأله همواره مورد نکوهش منتقدان بوده است.

برخی از صوفیان اگر به ترک کسب در عین توکل پرداخته‌اند، برحسب مقتضیات حال و مقامی بوده که در آن قرار دارند. سیره و رفتار ابوبکر چنین بود که برای معاش خانواده‌اش به بازار می‌رفت و به کسب و کار توجه می‌نمود، درحالی‌که در منصب خلافت بود. مکی معتقد است «این علم حال او و مقتضای علمش بود. او برای خداوند در حال رفعت تواضع کرد و خلق را از چشم انداخت و وارد سبب‌سازی برای معاش شد، بعد از آن که از آن بیرون رفته بود و اسباب از او بیرون رفته بودند» (مکی، ۱۳۶۹، ج ۲: ۵۴۹-۵۵۰). ترک کسب برای برخی از صوفیان برابر است با کاهلی و به همین جهت مشایخ برخی مریدان خود را از آن برحذر داشته‌اند؛ «یا غلام، از کاهلی بدور باش، چون شخص کاهل برای همیشه از رحمت حق محروم است و همواره با پشیمانی دست به گریبان» (گیلانی، ۱۳۷۶: ۵۱).

توگلی که با ترک کسب همراه باشد، نیاز به یقین و مرتبه‌ای دارد که ترک کسب برایش ضرری همراه نداشته باشد و «اگر کسی توان چنین توگلی را ندارد، پیامبر (ص) کار و کوشش را برای او اجازه داده است. آن هم تا جایی که کار، او را به خود و اندارد و از خدا دور ندارد» (سراج طوسی، ۱۳۸۲: ۴۳۴). به عبارت دیگر، کسبی که باعث دوری از خداوند نشود و او را به خود مشغول نکند پسندیده است و مورد تأیید عرفا بوده است. لقب‌های صوفیان غالباً نشان‌دهنده شغل آنان و توجه آنان به کسب بوده است؛ مانند، مزین، دقاق و ...؛ در این میان، برخی از صوفیان در برهه‌ای از زندگی توکل پیشه کردند و به ترک کسب اهتمام نمودند؛ مانند «سری سقطی که ابتدا در بازار، سقطفروشی داشت و بعد، رها کرد و توکل پیشه ساخت» (عطارنیشابوری، ۱۳۸۴: ۲۳۱).

عده‌ای از صوفیه هم معتقدند اگرچه فرد صوفی متوکل است، باید بر مقتضای آن عمل کند و کسب ننماید؛ ولی در جهت پیروی از سیره پیامبر (ص) و معاونت دیگران به کسب کردن پردازد؛ «وَقَالَ سَهْلٌ لَّيْصَحُ الْكَسْبُ لَاهِلِ التَّوَكُّلِ إِلَّا لَاتَّبَاعِ السُّنَّةِ وَلَا لِغَيْرِهِمْ إِلَّا لِلتَّعَاوُنِ»^۱ گفت اهل توکل را کسب روا نباشد، مگر متابعت سنت را، که گوید پیغامبران کسب کردند و بزرگان نیز کردند موافقت ایشان را کسب کنم ... و متوکلان روا نباشد مگر از بهر معاونت را، تا دل خلق از او فارغ گردد و از او نفعی به خلق رسد. و اصل مسلمانی بر این دو سخن است: بار کشیدن، و بار نانهادن» (مستملی بخاری، ۱۳۶۳، ج ۳: ۱۱۱۲).

گروه دوم: توکل همراه با ترک کسب

فرد متوکل زمانی که به مرتبه‌ای برسد که بودن یا نبودن اسباب در نزد او یکی باشد، پس ترک کسب او را ضرری نمی‌رساند. «یکی از علما گفت: هرگاه بودن و نبودن اسباب برای کسی یکسان باشد و قلبش هنگام نبودن آرام باشد (در خانه ماندن) او را از خدای متعال مشغول نخواهد کرد و همّتش را متفرق نمی‌سازد، پس ترک کردن کسب و کار و در خانه نشستن برای چنین کسی با فضیلت‌تر است؛ چراکه مشغول حال خود و توشه‌برگرفتن برای معاد خود می‌باشد و مقام توکل او صحیح است» (مکی، ۱۳۶۹، ج ۲: ۵۴۴). بسیاری از مشایخ نیز در ابتدا به کسب روزی همت داشته‌اند و سپس در برهه‌ای از زندگی‌شان برحسب حال و مقامشان دست از کار کشیده‌اند.

آنچه در رابطه متوکل و کسب روزی حائز اهمیت است آن است که متوکل «به خاطر نفس در انجام احکام از پای نمی‌نشیند و به خاطر نفس وارد اسباب نمی‌شود. کسب و کار را به خاطر خلائق یا شهوتی پنهان و یا رغبتی پنهانی در خلائق ترک نمی‌کند؛ همچنان که به خاطر بهره نفسانی از روی هوا و هوس و حرص بر دنیا به کسب و کار نمی‌پردازد» (مکی، ۱۳۶۹، ج ۲: ۵۴۹-۵۵۰). پس، متوکل کسی است که بر

اساس دستور خداوند عمل می‌کند. دستوراتی که بر مقتضای حال او بر قلبش وارد می‌شوند.

زمانی که سالک در مقام توکل قرار می‌گیرد، ترک کسب واجب‌تر است؛ «هر آن کس که او را توکل درست باشد حق کفایت او بسازد. چنانکه گفت: وَمَنْ يُتَوَكَّلْ عَلَى اللَّهِ فَهُوَ حَسْبُهُ»^{۱۱}. پس، این بنده را این توکل درست گشت و این ثقت به وعده خدا گشت و سوگند خدا را تصدیق آورد. او را پس از این کسب شرک باشد، و ترک کسب بر او واجب‌تر باشد، تا ایهام متهم خدا نباشد و این کسب که مباح آمد یقین خلق را آمد، نه از بهر آن که خدا را عزوجل یار می‌باید در روزی رسانیدن به بندگان» (مستملی‌بخاری، ۱۳۶۳، ج ۳: ۱۱۱۱-۱۱۱۲).

از آنجا که یکی از ارکان تصوف، ترک کسب است، پس برخی صوفیه در جهت تنبّه نفس و رسیدن به مرتبه توکل به آن اهتمام داشته‌اند. «و به جای بگذاشت کسب، از بهر آن است تا از نفس، توکل طلب کنند. معنی این سخن -وَاللَّهُ أَعْلَمُ- آن است که یکی از ارکان تصوف، ترک کسب است، و علت در ترک کسب آن است که چون نفس سببی یابد که بر آن سبب اعتماد کند، از حق اعراض آرد، و او را به جانب حق رفتن اختیار نباشد جز به جبر و قهر به در حق نیاید» (مستملی‌بخاری، ۱۳۶۳، ج ۳: ۱۱۸۱).

در نزد برخی صوفیه، حصول قوت حلال یا از طریق کسب است یا توکل بر روزی‌ده. جندی، توکل بر خدا و سپردن روزی خود را به خداوند راهکاری دیگری در جهت حصول قوت حلال برای کاملان می‌داند. پس، «درویش روزی‌ده مطلق، حق بیند، و روی به اسباب نکند و روزی خود را به حق سپارد به توکیل کلی ... و خود را به حق سپارد بکلی ... و نظر از طلب روزی بر عادت معهود و عرف عام بکلی قطع کند، و از خلوت خویش یا از جلوت، اگر از اهل کمال است، به تفرقه مشغول نگردد» (جندی، ۱۳۶۲: ۱۲۰).

کسب و زهد

یکی از مقامات در مراحل سلوک زهد است؛ «و در معنی زهد سخن بسیار گفته‌اند، هر کسی از حال و وقت خویش» (قشیری، ۱۳۹۶: ۱۸۶). زاهدان نخستین همواره پیرو سیره رسول خدا بودند؛ زهد معتدلی که مورد توجه آنان بود «عبارت است از سادگی در زندگی و قناعت به کم در خوراک و پوشاک و کسب» (ذکاوتی‌قراگزلو، ۱۳۹۰: ۳۶). در مقام زهد، کسب در عین عدم دلبستگی به دنیا مورد توجه است. به همین جهت، «رسول خدا (ص) و یاران او با همه زهد و تقوای خاصی که داشتند هیچ‌گاه خود را از وسایل زندگی محروم نمی‌ساختند و بهره‌مندی از نعمت‌ها را حرام نمی‌دانستند ... و خلق را هم به کار و پیشرفت امور تشویق می‌کردند» (گوهرین، ۱۳۸۳، ج ۱: سی).

از نمونه زاهدان می‌توان به فضیل عیاض اشاره کرد. وی زاهد سختگیری بود که به کسب توجه داشت و «تردیدی نیست که او نیاز به خوراک را به حداقل رسانیده بود ... و به دست آوردن خوراک را با کار و کوشش شخصی، بزرگ‌ترین نشانه حلال بودن آن می‌دانست» (برتلس، ۱۳۷۶: ۲۸۳). در این مقام، اکثر زاهدان برحسب حال و مقام خود، به کسب کردن توجه داشته‌اند.

کسب و صبر و رضا

ترک کسب با مقام صبر و رضا رابطه عمیقی دارد. از ابراهیم خواص نقل شده است که «برای صوفی سزاوار نیست کسب و کار را کنار گذارد، مگر این که حال جذبه داشته باشد که حالش او را از کسب بی‌نیاز کرده باشد» (مکی، ۱۳۶۹، ج ۲: ۵۴۵). این حال جذبه، آنچنان قوی است که سالک را به صبر و رضا کشانده و اینجاست که ترک کسب برای سالک ضرری ندارد. پس، ترک کسب برای فردی بهتر است که «قلبش به طور قاطع، او را از تکلف در اعضا و جوارح بی‌نیاز می‌کند و حالش به حدی قوی است که به صبر و رضا می‌کشاندش و به چشم داشت به دست مردم نمی‌افتد. بنابراین، برای کسی

که چنین حالی ندارد همان مقدار معلوم از روزی که با کسب حلال به دست می‌آورد، از طمع کردن در دیگران که کراهت دارد افضل است» (همان، ج ۲: ۵۴۵).

هر عارف و صوفی برحسب مقامات و یا احوالی که در سراسر زندگی‌اش تجربه کرده، رفتارهای متفاوتی از خود بروز داده‌است. ابوسعید ابوالخیر نمونه عارفی است که بر مقتضای حال و مقام خود عمل کرده‌است. وی در طول زندگی‌اش، در ابتدا، به ریاضت و در برهه دیگری، به بهره‌مندی از نعمت‌های دنیوی پرداخته‌است. «نویسندگان مقامات‌های ابوسعید، تقریباً، اتفاق نظر دارند که او، در جوانی، مدت هفت سال در بیابان‌های میان مهنه و باورد و مرو و سرخس و کوه‌های هزارمسجد، دور از مردم و خانواده، سرگرم مجاهده و عبادت بوده و قوت خویش را از سر بوته گز و طاق و خار فراهم می‌آورده‌است ... بعدها که روشنایی در کارش پیدا شد و حاصل آن مشقتها قرب و آسایش بود، دیگر از این گونه ریاضتها و مجاهده‌ها برکنار بود و از لذت‌های زندگی خود را محروم نمی‌کرد» (شفیعی‌کدکنی، ۱۳۸۵: ۵۸-۵۹).

آنچه که در بالا ذکر شد برخی از مقامات و احوالی است که در رابطه با کسب کردن و یا ترک آن مرتبط است. گذشته از موارد فوق، هر عارف و صوفی به‌ویژه در کسب و یا ترک آن، باید به مقتضای حال و مقام خود عمل کند؛ از ابوالقاسم قشیری نقل شده‌است وی بر شیخ ابوسعید ابی‌الخیر نسبت به برخی از رفتارهایش اعتراض داشته و از آن اعتراض، با عنوان ستمی یاد کرده که بر شیخ روا داشته‌است. «كُنَّا نَعْتَرِضُ عَلَي الشَّيْخِ أَبِي سَعِيدٍ فِي أَشْيَاءٍ وَ كُنَّا نَظْلِمُهُ لَأَنَّ مَنْ قَابَلَ صَاحِبَ الْحَالِ بِالْعِلْمِ ظَلَمَ» (ابوالقاسم قشیری) ما بر شیخ ابوسعید در چیزهایی اعتراض می‌کردیم و بر او ستم روا می‌داشتیم، چراکه هر که صاحب حال را با علم مقابله کند، ستم کرده‌است» (میهنی، ۱۳۷۱، ج ۱: ۳۶۳). به همین جهت، رفتار هر صاحب حال و مقامی با دیگران متفاوت بوده و البته درک آن نیز برای عامه مردم سخت بوده و این مسأله از فردی به فرد دیگر متفاوت است.

۸- نتیجه‌گیری

عرفان و تصوف وادی بی‌کرانی است که در آن اختلاف‌نظرها و دسته‌بندی‌های گوناگونی مشاهده می‌شود. این مسأله در رابطه با کسب‌کردن و امرار معاش و یا ترک آن نیز دیده می‌شود. برخی از مشایخ و بزرگان تصوف به کسب‌کردن و برخی دیگر به ترک آن اهتمام داشته‌اند. این نگرش متفاوت نشان از انحراف و بدعت در تصوف و عرفان نیست؛ بلکه احوال و مقامات هر صوفی با صوفی دیگر متفاوت است و هر سالک و صوفی برحسب مقتضای حال و مقام خود عمل کرده و یا سخن گفته‌است. اگر صوفی به کسب‌کردن توجه داشته، آن مقتضای حال و مقام وی بوده و اگر دیگری به ترک کسب توجه داشته و آن را منافی با توکل دانسته، او نیز بر مقتضای حال و مقام خود سخنی رانده و به دنبال بدعت و کاهلی نبوده‌است.

بنابراین، مناقشات بسیاری که در بین مشایخ و بزرگان تصوف دیده می‌شود ناشی از حال و مقام آنان است. از مقام زهد و ورع تا فقر و توکل و صبر و فنا مراتب مختلف است و هرچه از زهد به فنا گرایش بیشتر می‌شود، تأکید بر ترک افزون می‌گردد و می‌توان گفت: ترک صفت متهمیان است و کسب روش مبتدیان. به این نکته نیز باید توجه داشت که بسیاری از متون صوفیه جنبه تعلیمی دارد و سخنان و مفاهیم آن علاوه بر این که بازگوکننده تجربه عملی گویندگان است، مانند رابطه امام و مأموم، حال اضعف مریدان را در نظر می‌گیرد؛ مانند کشف‌المحجوب و رساله قشیریه و بعضی از متون مانند آثار عین‌القضات کمال مطلوب مرید را در نظر می‌آورد. نکته سنجی‌ها و خرده‌گیری‌ها بر نظرات و توصیه‌ها نیز ناشی از جایگاه گوینده و مخاطب است.

پی‌نوشت‌ها

- ۱- از رحمت خود برای شما شب و روز را قرارداد تا در شب استراحت کنید و در روز به جستجوی فضل او برخیزید، باشد که شکرگزار نعمت‌های خدا شوید (قصص/۷۳)

- ۲- هر نفسی به آنچه کرده در رهن است (مدثر/۳۸)
- ۳- خداست که هر کس از بندگان را خواهد وسیع روزی و یا تنگ روزی می‌گرداند (عنبرکوت/۶۲)
- ۴- و این که برای انسان جز حاصل تلاش او نیست* [نتیجه] کوشش او به زودی دیده خواهد شد (نجم/۳۹ و ۴۰).
- ۵- فاضل‌ترین اعمال، کسب حلال است.
- ۶- کسی که بدست خویش کسب کند، دوست خداست.
- ۷- ای ضعیف‌الیقین، کسی که قادر به حمل آسمان‌ها و زمین بدون ستون هست، قادر نیست که مرا بدون هیچ تعلقی به مکه برساند.
- ۸- صوفی کسی است که نه مالک می‌شود و نه مملوک.
- ۹- و سهل گفت: کسب درآمد برای متوکلین جز به پیروی سنت صحیح نیست، و متوکلان را کسب روا نباشد، مگر برای معاونت دیگران.
- ۱۰- و هر کس بر خداوند توکل کند و کار خود را به او واگذارد، خدا کفایت امرش می‌کند.

منابع

الف) کتاب‌ها

۱. قرآن کریم
۲. ابن جوزی، ابوالفرج (۱۳۶۸)، تلبیس ابلیس، ترجمه علیرضا ذکاوتی قراگزلو، تهران: مرکز نشر دانشگاهی.
۳. استعلامی، محمد (۱۳۹۸)، فرهنگ‌نامه تصوف و عرفان (مباحث، اعلام، اصطلاحات و تعبیرات)، تهران: فرهنگ معاصر.
۴. انصاری، خواجه عبدالله (۱۳۶۲)، طبقات الصوفیه، با تصحیح و حواشی و تعلیقات و فهارس و قواعد دستوری عبدالحی حبیبی قندهاری، به اهتمام و کوشش حسین آهی، تهران: فروغی.

۵. برتلس، یوگنی ادواردویچ (۱۳۷۶)، تصوف و ادبیات تصوف، ترجمه سیروس ایزدی، تهران: امیرکبیر.
۶. بغدادی، مجدالدین (۱۳۶۸)، تحفة البره فی مسائل العشره، به اهتمام حسین حیدرخانی مشتاقعلی، ترجمه محمدباقر ساعدی خراسانی، تهران: مروی.
۷. پارسا، خواجه محمد (۱۳۸۱)، فصل الخطاب، با تصحیح، مقدمه و تعلیقات جلیل مسگرنژاد، تهران: نشر دانشگاهی.
۸. پاینده، ابوالقاسم (۱۳۷۷)، نهج الفصاحه، تهران: انتشارات جاویدان.
۹. جام، شیخ احمد (۱۳۶۸)، انس التائیین، تصحیح و توضیح علی فاضل، تهران: توس.
۱۰. _____ (۱۳۸۱)، سراج السائرین، مقدمه، تصحیح و تعلیق حسن نصیری جامی، تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات انسانی.
۱۱. _____ (۱۳۹۰)، حدیقة الحقیقه، مقدمه، تصحیح و توضیح حسن نصیری جامی، تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.
۱۲. جندی، مؤیدالدین (۱۳۶۲)، نفخة الروح و تحفة الفتوح، با تصحیح، تعلیق نجیب مایل هروی، تهران: مولی.
۱۳. حارث محاسبی، ابوعبدالله (۱۳۸۹)، الرعاية لحقوق الله، ترجمه محمودرضا افتخارزاده، تهران: جامی.
۱۴. _____ (۱۴۰۷هـ)، المكاسب، بیروت: چاپ عبدالقادر احمدعطا.
۱۵. خطیبی بلخی، بهاءالدین محمد بن حسین (۱۳۵۲)، معارف، مجموعه مواظ و سخنان سلطان العلماء بهاء‌ولد، تهران: طهوری.
۱۶. دیلمی، ابوالحسن (۱۳۶۳)، سیرت شیخ کبیر ابوعبدالله ابن خفیف شیرازی، با ترجمه فارسی رکن‌الدین یحیی بن جنید شیرازی، تصحیح ا.شیمیل-طاری، تهران: بابک.
۱۷. ذکاوتی قراگزلو، علیرضا (۱۳۹۰)، بازشناسی و نقد تصوف، تهران: سخن.

۱۸. راوندی، مرتضی (۱۹۹۷م)، تاریخ اجتماعی ایران، فرقه‌های مذهبی ایران، سوئد: آرش.

۱۹. زرین‌کوب، عبدالحسین (۱۳۸۳)، تصوف ایرانی در منظر تاریخی آن، ترجمه مجدالدین کیوانی، تهران: سخن.

۲۰. _____ (۱۳۹۶)، جستجو در تصوف ایران، تهران: امیرکبیر.

۲۱. ژوزف، ادوارد (۱۳۶۲)، نخجیران، بحثی درباره داستان نخجیران و شیر و خرگوش، از دفتر اول مثنوی معنوی مولانا جلال‌الدین بلخی، تهران: امیرکبیر.

۲۲. سراج‌طوسی، ابونصر (۱۳۸۲)، اللمع فی التصوف، تصحیح و تحشیه رینولد آلن نیکلسون، ترجمه مهدی محبتی، تهران: اساطیر.

۲۳. سلمی، ابو عبدالرحمن (۱۳۶۹)، مجموعه آثار ابو عبدالرحمن سلمی، بخش‌هایی از حقایق التفسیر و رسائل دیگر، تهران: نشر دانشگاهی.

۲۴. _____ (۱۳۸۵)، جوانمردی و جوانمردان، کتاب الفتوة، ترجمه قاسم انصاری، قزوین: حدیث امروز.

۲۵. سمعانی، شهاب‌الدین ابوالقاسم احمد بن ابی‌المظفر منصور (۱۳۸۶)، روح‌الارواح فی شرح اسماء الملك الفتاح، تصحیح و توضیح نجیب مایل هروی، تهران: علمی و فرهنگی.

۲۶. سمنانی، علاءالدوله (۱۳۶۶)، چهل مجلس یا رساله اقبالیه، مقدمه، تصحیح و تعلیقات نجیب مایل هروی، تهران: ادیب.

۲۷. _____ (۱۳۶۹)، مصنفات فارسی، به اهتمام نجیب مایل هروی، تهران: علمی و فرهنگی.

۲۸. سهروردی، ابوالنجیب عبدالقاهر (۱۳۶۳)، آداب‌المزیدین، ترجمه عمر بن محمد بن احمد شیرکان، با تصحیحات و استدراکات نجیب مایل هروی، تهران: مولی.

۲۹. سهروردی، ابوحفص عمر بن عبدالله (۱۳۶۴)، عوارف المعارف، ترجمه ابومنصور عبدالمؤمن اصفهانی، به اهتمام قاسم انصاری، تهران: علمی و فرهنگی.
۳۰. شفیعی کدکنی، محمدرضا (۱۳۸۷)، قلندریه در تاریخ، دگردیستی‌های یک ایدئولوژی، تهران: سخن.
۳۱. _____ (۱۳۸۵)، چشیدن طعم وقت، از میراث عرفانی ابوسعید ابوالخیر، تهران: سخن.
۳۲. طبسی نیشابوری، محمد بن احمد بن ابی جعفر (۱۳۵۴)، منتخب رونق‌المجالس، به کوشش احمد علی رجائی، تهران: دانشگاه تهران.
۳۳. عبادی مروزی، ابومنصور (۱۳۶۲)، مناقب الصوفیه، به کوشش محمدتقی دانش‌پژوه و ایرج افشار، تهران: ایران زمین.
۳۴. عطار نیشابوری، شیخ فریدالدین (۱۳۸۴)، تذکرة الاولیاء، تصحیح محمد استعلامی، تهران: زوار.
۳۵. غزالی، ابوحامد محمد (۱۳۷۰)، کتاب الاربعین، ترجمه برهان‌الدین حمدی، تهران: اطلاعات.
۳۶. _____ (۱۳۷۸)، کیمیای سعادت، به کوشش حسین خدیو جم، تهران: علمی و فرهنگی.
۳۷. غزالی، احمد (۱۳۷۶)، آثار فارسی احمد غزالی، به کوشش احمد مجاهد، تهران: دانشگاه تهران.
۳۸. غنی، قاسم (۱۳۳۰)، تاریخ تصوف در اسلام، تهران: ابن سینا.
۳۹. قشیری، ابوالقاسم عبدالکریم بن هوازن (۱۳۹۶)، ترجمه رساله قشیری، تصحیح سیده‌مریم روضاتیان و سیدعلی اصغر میرباقری فرد، تهران: سخن.
۴۰. کاشانی، عزالدین محمود بن علی (۱۳۹۴)، مصباح الهدایه و مفتاح الکفایه، تصحیح جلال‌الدین همایی، تهران: سخن.

۴۱. گوهرین، صادق (۱۳۸۳)، شرح اصطلاحات تصوف، تهران: زوار.
۴۲. گیلانی، عبدالقادر (۱۳۷۶)، فتح الربانی، ترجمه محمدجعفر مهدوی، تهران: احسان.
۴۳. محمدی ری‌شهری، محمد (۱۳۸۶)، میزان‌الحکمه، ترجمه حمیدرضا شیخی، تصحیح علی حجیمی و دیگران، جلد دهم، قم: انتشارات دارالحدیث.
۴۴. مستملی‌بخاری، امام ابوالبراهیم اسماعیل‌بن محمد (۱۳۶۳)، شرح التعرف لمذهب التصوف (نورالمیریدین و فضیحة المدعین)، تصحیح محمد روشن، تهران: اساطیر.
۴۵. مکّی، ابوطالب (۱۳۹۶)، قوت‌القلوب فی معامله‌المحبوب و وصف طریق‌المیرید الی مقام التوحید، ترجمه مهدی افتخار، قم: آیت اشراق.
۴۶. _____ (۱۳۹۷)، قوت‌القلوب فی معامله‌المحبوب و وصف طریق‌المیرید الی مقام التوحید، ترجمه مهدی افتخار، قم: آیت اشراق.
۴۷. میهنی، محمدبن منور (۱۳۷۱)، اسرارالتوحید فی مقامات شیخ ابی سعید ابوالخیر، تصحیح محمدرضا شفیعی کدکنی، تهران: آگاه.
۴۸. هجویری، ابوالحسن علی‌بن عثمان (۱۳۹۰)، کشف‌المحجوب، به تصحیح محمود عابدی، چاپ هفتم، تهران: سروش.

ب) مقالات

۱. رضائی، مهدی؛ میمنه، حیدرعلی و ریحانه‌السادات داربوی (۱۳۹۳)، «علل و انگیزه‌های مشارکت اجتماعی صوفیان بر اساس متون نثر عرفانی سده پنجم و ششم»، مجله پژوهش‌های ادب عرفانی (گوهر گویا)، سال ۸، شماره ۱، صص ۷۹-۱۱۰.
۲. طباطبائی، سیدمهدی؛ ملیکا حاجی‌شعبانیان (۱۳۹۸)، «بررسی جایگاه پیشه‌ها و حرف در اندیشه عارفان و سالکان مسلمان تا پایان قرن ششم هجری (بر اساس متون منتخب منشور عرفانی)»، مطالعات عرفانی، جلد ۱۵، شماره ۱، صص ۱۴۵-۱۷۲.

۳. عباسی مقدم، مصطفی؛ روح الله محمدعلی نژاد (۱۳۸۹)، «توکل از منظر تفاسیر عرفانی»، مطالعات قرآن و حدیث، جلد ۳، شماره ۲، صص ۱۲۵-۱۴۷.
۴. قبادی، حسینعلی؛ غلامحسین زاده، غلامحسین؛ مریم مشرف و مریم رامین نیا (۱۳۸۹)، «چندآوایی و منطق گفتگویی در نگاه مولوی به مسأله جهد و توکل با تکیه بر داستان شیر و نخچیران»، مجله جستارهای نوین ادبی، جلد ۴۳، شماره ۳، صص ۷۱-۹۴.

ج) پایان نامه ها

۱. تاراج، عطا (۱۳۹۵)، بررسی و مقایسه اخلاق معاش از دیدگاه امام محمد غزالی و زرتشت، رساله کارشناسی ارشد، دانشگاه محقق اردبیلی.
۲. جهانگرد، مریم (۱۳۷۶)، فرهنگ اصطلاحات عرفانی براساس رسایل مشور شاه نعمت الله ولی، رساله کارشناسی ارشد، دانشگاه یزد.

Reference List in English

Books

Holy Quran

- Ansari, K. A. (1983). *Tabaqat Al-sufiyya* (A. Habibi Kandahari, Corrections, Footnotes, Comments, Indexes and Grammatical rules; by H. Ahi), Foroughi. [in Persian]
- Attar Neyshabouri, F. (2005). *Tazkerat al-Oliya* (M. Estelami, Ed.), Zavvar. [in Persian]
- Baghdadi, M. (1898). *Tuhfat al-barara fi l-masā'il al-'ashara* (by H. Heiderkhani Mushtaqali; M. B. Saedi Khorasani, Trans.), Marvi. [in Persian]
- Bertels, E. E. (1997). *Sufism and Sufi literature* (S. Izadi, Trans.), Amir Kabir. [in Persian]
- Deylami, A. (1984). *Sirat-e-Sheikh-e-Kabir Abu 'Abd Allah Muhammad ibn al-Khafif* (R. Y. Joneid-shirazi Trans., A. Schimmel & Tari, Ed.), Babak. [in Persian]

- Ebadi Marozi, A. M. (1983). *Manaqib al-Sufiyyah* (by M. T. Daneshpajoh & I. Afshar), Iran Zamin. [in Persian]
- Estelami, M. (2019). A Critique of the Dictionary of Sufism and Mysticism, (Discussions, Declarations, Terms and Interpretations), Vol. 1, Farhange Moaser. [in Persian]
- Ghani, Q. (1951). *History of Sufism in Islam*, Ibn Sina. [in Persian]
- Ghazali, A. H. M. (1991). *Kitab al-Arbain* (B. Hamdi, Trans.), Ettelaat. [in Persian]
- Ghazali, A. H. M. (1999). *Kimiyaye sa'adat* (by H. Khadiv Jam), Vol. 2, Elmifarhangi. [in Persian]
- Ghazali, A. (1997). *Persian works of Ahmad Ghazali* (by A. Mujahed), University of Tehran. [in Persian]
- Gilani, A. (1997). *Fath al-Rabani* (M. J. Mahdavi, Trans.), Ehsan. [in Persian]
- Goharin, S. (2004). *Explanation of Sufism terms*, Vol. 1, 3 & 9, Zavar. [in Persian]
- Harith Mohasebi, A. A. (1986). *Al-makaseb*, Abdul Qadir Ahmed Atta Publishing. [in Persian]
- Harith Mohasebi, A. A. (2010). *Al-Ri'ayah Li'Huquq-il-lah* (M. R. Iftikharzadeh, Trans.), Jami. [in Persian]
- Hojwiri, A. H. A. I. O. (2011). *Kashf al-Mahjoob* (M. Abedi, Ed.), Soroush. [in Persian]
- Ibn al-Jawzi, A. F. (1989). *Talbis-e Eblis* (A. R. Zakavati-Qaragozlu, Trans.), Markaz-e Nashr-e Dāneshgāhi. [in Persian]
- Jam, S. A. (1989). *Ons Al- Taebin* (A. Fazel, Correction & Comments), Toos. [in Persian]
- Jam, S. A. (2002). *Seraj al Sāerin* (H. Nasiri Jami, Introduction, Correction & Commentary, Institute for Humanities and Cultural Studies. [in Persian]
- Jam, S. A. (2011). *Hadiqat al Haqiqa* (H. Nasiri Jami, Introduction, Correction & Explanation), Institute for Humanities and Cultural Studies. [in Persian]
- Jandi, M. (1983). *Nohfat al-Rouh and Tohfa al-Fatuh* (N. Mayel Heravi, Correction & Annotation), Mola. [in Persian]
- Joseph, E. (1983). *Nakhjiran, a Discussion about the story of Nakhjiran and the lion and the rabbit, from the first book of the spiritual Masnavi of Maulana Jalaluddin Balkhi*, Amir Kabir. [in Persian]
- Kashani, E. M. I. A. (2015). *Misbah ul-hidaya va miftah ul-kifaya* (J. Homaei, Ed.), Sokhan. [in Persian]
- Khatibi Balkhi, B. M. I. H. (1973). *Ma'arif*, a collection of sermons & sayings of Sultan al-Ulama Bahawalad, Tahuri. [in Persian]

Makki, A. (2017). *Qout-al-gholoub fi moamelat al-mahjoub and vasf tarigh al-Murid ela Maqam al-Tawheed* (M. Eftikhar, Trans.), Vol. 2, Ayat Eshraq. [in Persian]

Makki, A. (2018). *Qout-al-gholoub fi moamelat al-mahjoub and vasf tarigh al-Murid ela Maqam al-Tawheed* (M. Eftikhar, Trans.), Vol. 3, Ayat Eshraq. [in Persian]

Mevlevî, Jalâl al-Dîn Muḥammad, (1998), *Masnavi Manavi*, according to Nicholson's version. Tehran: Pazhoresh. [in Persian]

Mihani, M. I. M. (1992). *Asrar al-Tawhid fi Maghamat al-Sheikh Abusa'id* (M. R. Shafiei-Kadkani, Ed.), Vol. 1, Agah. [in Persian]

Mohammadi Reyshahri, M. (2007). *Mizan al-Hikma* (H. R. Sheikhi, Trans., A. Hachimi et al., Ed.), Vol. 10, Dar al-Hadith Publications. [in Persian]

Mostamlî-e- Bukhari, A. I. I. I. M. (1984). *Sharh al-ta'aruf le mazhab al-tasawwuf* (M. Roshan, Ed.), Vol. 1, 3 & 4, Asatir. [in Persian]

Parsa, K. M. (2002). *Fasl al-Khetab* (J. Mesgranjad, Correction, Introduction & Comments), Nashre Daneshgahi. [in Persian]

Payandeh, A. (1998). *Nahj-al feṣāḥa*, Javidan. [in Arabic-Persian]

Qosheyri, A. A. I. H. (2017). *Translation of Qosheyriyeh* (S. M. Rozatian & S. A. A. Mirbagherifard, Ed.), Sokhan. [in Persian]

Ravandi, M. (1997). *Social History of Iran, Religious Sects of Iran*, Vol. 9, Arash. [in Persian]

Sam'ani, S. A. A. A. (2007). *Ruh al-arwah fi sharh al-malik al-fattah* (N. Mayel Heravi, Correction & Description), Elmifarhangi. [in Persian]

Sarraj-e Tousi, A. N. (2003). *Al-luma fi tasawwuf* (R. A. Nicholson, Ed., M. Mohabati, Trans.), Asatir. [in Persian]

Semnani, A. (1990). *Mosannafat Farsi* (by N. Mayel Heravi), Elmifarhangi. [in Persian]

Semnani, A. (1987). *Chehl Majlis or Risalah Iqbaliyya* (N. Mayel Heravi, Introduction, Correction & Description), Adib. [in Persian]

Shafiei-Kadkani, M. R. (2008). *Qalandriya in history, Transformations of an ideology*, Sokhan. [in Persian]

Shafiei-Kadkani, M. R. (2006). *Taste the taste of time, from the mystical heritage of Abu Saeed Abu al-Khair*, Sokhan. [in Persian]

Sohrawardi, A. A. (1984). *Adaab al-Muridin* (U. I. M. I. A. Shirkan, Trans., N. Mayel Heravi, Correction & Description), Molla. [in Persian]

Sohrevardi, A. H. O. I. A. (1985). *Awarif al-Maarif* (A. A. Esfahani, trans., by G. Ansari, Elmifarhangi. [in Persian]

- Solami, A. A. (1990). *A Collection of Works by Abu Abd al-Rahman Solami*, Vol. 1, Nashre Daneshgahi. [in Persian]
- Solami, A. A. (2006). *Javanmardi and Javanmardan*, Ketab Al-Fotowwat (Q. Ansari, Trans.), Hadithe Emrooz. [in Persian]
- Tabasi Nishabouri, M. I. A. I. A. (1975). *Excerpts from Ronagh al-Majales alongside* (by A. A. Rajaei), University of Tehran Press. [in Persian]
- Zakavati Karagzlou, A. R. (2011). *Recognition and criticism of Sufism*, Sokhan. [in Persian]
- Zarrinkoob, A. (2004). *Sufism in its historical perspective* (M. Kivani, Trans.), Sokhan. [in Persian]
- Zarrinkoob, A. (2017). *Search in Iranian Sufism*, Amir Kabir. [in Persian]

Journals

- Abbasi Moghadam, M., & Mohammad Alinejad, R. A. (2010). "Trust" from the perspective of mystical interpretations. *Quran and Hadith Studies*, 3(2), 125-147. doi: 10.30497/quran.2010.1358 [in Persian]
- Ghobadi, H., Gholamhoseinzade, G., Mosharraf, M., & Raminnia, M. (2010). Polyphony and Dialogism in Mowlavi's attitude to Jahd o Tavakol with emphasis on Shir O Nakhchiran story. *New Literary Studies*, 43(3), 71-94. doi: 10.22067/jls.v43i3.9349 [in Persian]
- Rezaei, M., Meimaneh, H. A., & Darboei, R. (2014). The Reasons and Motivations of Sufis' Social Participation based on Persian Mystical Prose Texts of Fifth and Sixth Centuries. *Research on Mystical Literature*, 8(1), 79-110. [in Persian]
- Tabatabaei, S. M., Hajishabani, M. (2019). The Place of Works and Professions in the Thought of Iranian Mystics until the end of the sixth century (Based on selected mystical prose texts). *Journal of Mystical Studies of Kashan University*, 15(1), 145-172. doi: 10.22052/1.29.145 [in Persian]

Thesis

- Tarag, A. (2016). *A comparative study of the sustenance morals from the viewpoint of Imam Mohammad Ghazali and Zoroaster Supervisor* [Master's Thesis, University of Mohaghegh Ardabili, Central Library of University of Mohaghegh Ardabili. [in Persian]
- Jahangard, M. (1997). *Dictionary of mystical terms based on the prose messages of Shah Nimatullah Wali* [Master's thesis, Yazd University], Central Library of Yazd University. [in Persian]